

ИЛИЯНА ГАРАВАЛОВА
Институт за български език – БАН
✉ garina@abv.bg

**АНАЛИЗ НА КАРТИТЕ
В ЕВРОПЕЙСКИЯ ЛИНГВИСТИЧЕН АТЛАС,
ПОСВЕТЕНИ НА НАЗВАНИЯТА НА НЕБЕСНАТА ДЪГА,
С ОГЛЕД НА БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ**

Iliyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language – BAS
✉ garina@abv.bg

*ANALYSIS OF THE MAPS IN THE EUROPEAN LINGUISTIC ATLAS,
DEDICATED TO THE BULGARIAN DIALECTAL DESIGNATIONS
OF THE RAINBOW*

The article analyzes the way of representation of the Bulgarian dialectal material in the European linguistic Atlas (ALE) maps, dedicated to the designations of the rainbow. There has been traced the geotaphical dissemination of the lexemes for the rainbow as well as some interesting onomasiological and motivational parallels with other European languages are discussed. The research is based on data from the European and the common Slavic linguistic atlases as well as on many additional sources.

Keywords: rainbow, name, motivational parallels, European languages

Появата на разноцветна дъга в небето след дъжд или когато едновременно вали и грее слънце, е красиво оптично и метеорологично явление, познато в цял свят, с което са свързани множеството легенди и предания и което има разнообразни имена в различните езици. Названията на дъгата и тяхната мотивация са обект на изследване не само в редица национални (български, руски, украински, полски и др.) и регионални лингвистични атласи (кашубски, лемковски и др.), а и в множество езиковедски трудове (срв. [17] Толстой 1997: 168–216; [1] Алинеи 1988: 104–117 и др.), а появата на цикъл ономаσιологични и мотивационни карти по разглежданите въпроси в ЕЛА ([4] Атлас 1983:

Статията е писана във връзка с проект „Лингвогеографско изследване на взаимовръзката между българската и европейската диалектна лексика“ – ДН 20/11 от 11.12.2017 г., финансиран от МОН. Тя представлява продължение и допълнение на разработката „Ономаσιологични и мотивационни паралели при назоваването на небесната дъга, съществуващи между българските говори и диалектите на останалите европейски езици“, представена на конференцията „Българистични езиковедски чения“, проведена на 19–20 ноември 2018 г. в Софийския университет.

карти I.6a, I.7b, I.9d) прави сериозен опит за обобщаване на получената от тях информация, що се отнася до територията на Европа.

Подобна лингвогеографска задача се оказва изключително предизвикателство поради посочените още от Толстой причини: огромно многообразие от названия в рамките на всеки от разглежданите езици, появата на няколко начина за назоваване на дъгата дори в отделните микроговори, наличието на заемки ([17] Толстой 1997: 169). Сложността на езиковото явление е причина в ЕЛА да се публикуват три лингвистични карти по проблема: ономаσιологична – представяща названията, и две мотивационни – съответно разглеждащи тяхната мотивация без или със оглед на митологията. Постигането на характерното за лингвогеографията максимално обобщение и прегледност на данните за огромната територия, включена в ЕЛА, често става за сметка на пренебрегването на интересни детайли. Тази статия има за цел да запълни пропуските и да коригира някои от интерпретациите на материала от българското езиково землище.

Даже бегъл поглед върху ономаσιологичната карта за названията на дъгата в ЕЛА създава усещане за непълнота у носителите на българския език, защото там е отбелязано единствено книжовното название на явлението и неговите диалектни производни. Причината за това не бива да се търси в сравнително малкия брой български пунктове, включени в мрежата за проучване на лингвистичните явления на ЕЛА, защото дори и само при тях в архива на Европейския атлас са регистрирани над 10 различни номинации на анализирания обект от действителността ([3] Архив 2).

Действително най-широко разпространено в границите на българското езиково землище е названието *дъга* (фонет. вар. *дънга*, *дага*, *дуга* и др.), което единствено се употребява в българския книжовен език. То и производното му умалително *дъгица* са широко разпространени в същинските северозападни, мизийските, балканските и източната част на подбалканските говори, както и в единични селища, принадлежащи към крайните северозападни (северно от Цариброд и селата Бистър и Църнощица, Босилеградско), югозападните (в Софийско) и крайните югозападни диалекти ([5] БДА 1 1964: к. 266; [6] БДА 2 1966: к. 279; [7] БДА 3 1975: к. 299; [8] БДА 1981: к. 376; [14] Божков 1986: к. 301; [16] Иванов 1972: к. 206). Изключително често успоредно с него функционира и други названия. Думата *дъга* е от домашен произход и се среща също в срхр. *дуга*, словен. *dôga*, рус. *дуга*, чеш. *duha*, пол. *dęga*, *dąga* 'дъга на бъчва', както и като славянска заемка в рум. *dîngă* ([9] БЕР 1 2007: 453–454), т.е. на териториите на държавите Чехия, Словакия, България, Сърбия, Черна гора, Босна, Херцеговина, Украйна, Молдова и Русия ([4] Атлас 1983: карта I.6a; [17] Толстой 1997: 169–172). В случая става дума за вторична номинация поради прилика по форма, съществуваща между тези два различни обекта от действителността.

Друго название на небесната дъга, типично за голяма част от българската езикова територия, което е регистрирано в архива на ЕЛА, но отсъства от съответната карта в този атлас, е *тъгà*. То е от *дъгà* с промяна *д-* > *т-*, и заедно с фонетичните си варианти (*тъга*, *тагà*, *тога* / *тòга* / *т'òга*, *тѐга*, *т'àга* и др.) и производните си (*тъг̀ица*, *тъг̀à-тъг̀ица*, *тъгаг̀ица*, *тъг̀à-тъгаг̀ица* и др.) е характерно за голяма част от мизийските, балканските и тракийските говори, както и за единични селища, принадлежащи към рупските (селата южно от Сяр и западно от Валовица; Смилян и Сивино, Смолянско; Елховец, Неделино, Витина и Пловдивци, Маданско; Корница, Гоцделчевско; Царино, Момчилградско; Г. Юруци, Ивайловградско; Бачково, Асеновградско), крайните северозападни (селата Лукавица и Нашушковица, Царибродско) и югозападнобългарските говори в географската област Македония (напр.: *тъга* // *зунà* – Комарян, Сал махала, Сярско; *тъга* // *з̀уница* – южно от Сяр и западно от Валовица; *тòга* – Смилян, Сивино, Смолянско; Елховец, Витина и Пловдивци, Маданско; *тъг̀à Г̀ица* – Оман, Елховско и мн. др.), а в своя ареал на разпространение названието на дъгата *тъг̀à* много често функционира успоредно с *дъг̀à* и *з̀уна* / *з̀уница*, обозначаващи същия референт ([5]: к. 266; [6]: к. 279; [7]: к. 299; [8]: к. 376; [14] Божков 1986: к. 301; [16] Иванов 1972: к. 206). То се открива също на западноукраинска, полска и кашубска територия (срв.: запукр. *туг̀à* // *ту̀га*; пол. *tağa* // *tęga*; кашуб. *tęga* // *tęcza*, *tęcz* ([17] Толстой 1997: 172–173)), но в българските диалекти е съхранен пътят, по който от него се стига до персонализация на явлението посредством назоваването му с лично име (срв.: *тъг̀à-тъг̀ица* (Конак, Поповско) > *тъг̀à-тъгаг̀ица* (Каспичан, Новопазарско; Вардун, Търговищко); *тъг̀à-тъгаг̀ица* // *дъг̀à* (Алваново, Търговищко) > *тъгаг̀ица* (Кацелево, Беленско; Сеново, Разградско) > *тъг̀à Г̀ица* (Оман, Елховско), т. е. *Г̀ица* соб. име (умал. от *Гьоргица*) > *ба̀а Г̀ица* (Дряновец, Разградско) и *В̀и́ла Г̀ица* (Ивански, Шуменско) – още по-силна персонализация ([6]: к. 279; [17] Толстой 1997: 196)). Производно от разглежданото название на дъгата е и съществителното *стъг̀ица*, което е типично за еркечкия диалект и се образува по модела *дъг̀à* > *тъг̀à* > *тъг̀ица* > *стъг̀ица*, възникнало при сближаване по народна етимология с думата *стъга*, 'пояс' ([17] Толстой 1997: 173–174).

Приликата по форма между разглежданото оптично явление и някои други реалии от действителността, които също изглеждат като полуокръжност или полуелипса, става причина в българския език на диалектно равнище да се наблюдават редица вторични номинации на дъгата. Една такава лексема е например *лък* (от стб. лжкъ), означаваща основно 'пръчка с обтегнати конски косми за свирене на струнен инструмент или за разбиване на вълна или памук; някогашно оръжие от извито дърво, стегнато с тетива, за хвърляне стрели' ([10] БЕР 2 1986: 550). При реализирането си в значение 'небесна дъга' тя обикновено е част от композита, обозначаваща принадлежността (най-често божествена)

на представяния обект от действителността (напр.: *божилак* / *божилок* / *божило*) и др. – българските говори в географската област Македония ([17] Толстой 1997: 174–175; [15] Василева 1972: 411–416)). Подобен тип номинация на дъгата е характерен за западните и южните, но не и за източните славянски езици (срв.: *luknebeski*; *lúkdúge* – *Prikazatice seluk-dugetoje*; *bòžjilúk* (*bóžjilók*) – сръбски чакавски, кайкавски и шокавски диалекти; Босна и Далмация; *lòk*; *bóyu lóx* – *dwá bóyowalóga* – словенски; *luk* 'дъга' – в Полша, западно от Варшава ([17] Толстой 1997: 174–175)).

Макар в своята студия, посветена на названията на дъгата, Толстой да обяснява появата на съществителното *òблак* в значение 'небесна дъга' с факта, че това небесно явление се появява винаги при дъжд, т.е. когато е облачно, както и с приписването на облаците и дъгата общо митологично свойство да пият вода от земните водоизточници ([17] Толстой 1997: 180–181), в този случай мотивиращия признак за вторичната номинация е отново сходство във формата, позволяващо чрез думата *òблак* на диалектно равнище да се назовава и предната дъска на самара ([2] Архив 1)¹. Разглежданият семантичен пренос се открива основно в рупските, но също в някои балкански и югозападни говори (напр.: *òблак го вèлме*; *òблак – цървèно и с̀ино*; *òблако се п̀уичи – вòда н̀ије* – Леринско; *вòблак* – Нестрам, Костурско; *òблако вòда н̀ије* – Костурско и др. ([17] Толстой 1997: 180–181)). Могат да бъдат направени паралели и с други европейски езици (напр.: *oblók* 'дъга' – словенски; *oblouk* 'дъга, извивка' – чешки; **hobluk* 'дъга' – д. лужишки ([11]: 747)). Това, както и някои други прилики между разглежданите метеорологични явления, прави възможно названията на дъгата да се употребяват и като названия на облака в съответните езици (срв.: *toča* / *tecza* 'облак; дъга' – в повечето полски говори, с изкл. на Централна и Южна Силезия, където имаме *+doga*; *teča* (фонет.вар. *tamča*, *tača*, *toča* и др.) със значение 'дъга', но и 'дъждовен облак', 'облак', 'силен дъжд', 'порой' – кашубски; *tusa* (умал. *tucka*, *tycka*) 'облак; дъга' – долнолужишки; *tišel* 'дъга' и *tiša* 'буреносен облак' – горнолужишки; *тэнча* 'облак; дъга' – белоруски, заемка от полски; *тэнча* (около Лвовск), *тэнчи* (около Тернополск), *тенч* (около Волин) 'облак; дъга' // *радуга* // *веселка* – украински ([17] Толстой 1997: 180–181)).

Сходството по форма е причина в българските диалекти със значение 'небесна дъга' да се среща и домашната по произход (от стб. *лунна* 'небесно тяло, месец, месечина' ([10]: 509)) лексема *лунà* (напр.: *лунà* – Стефаново, Ловешко; *лунь* – Вишовград, Великотърновско и др. ([3])), като съответствие на този пренос се открива и в някои други славянски езици (срв.: *луна* (диал.) 'дъга при дъжд' – сръбски и хърватски; *luna* (диал.) 'дъга при дъжд' – полски ([10]: 509)). Пример за вторична но-

¹ При позоваване на архиви и речници посочваме само първия път цялостния код за цитиране, а при всички останали случаи даваме само номера в квадратни скоби от библиографския списък . Бел. ред.

минация е и назоваването на дъгата с думите *прерѝмка / прерѝмица*, типично за селата Комщица, Смолча, Равна и Голеш, Годечко, и *ѝбрач* – за селищата, разположени южно от гр. Елин Пелин ([7] БДА 3 1975: к. 299), в основата на която открива същият мотивационен признак.

Появата на следващата голяма група български диалектни названия на дъгата е мотивирана от приликата по форма и цвят между разглежданото оптично явление и тъкания цветен пояс, неразделна част от нашенската носия. Включващите се в нея имена също са регистрирани в архива на ЕЛА, но не са отразени в ономасиологичната карта по проблема, а само в първата от мотивационните карти, поместени в него, при това като единствена съществуваща мотивация в рамките на българската територия, което отново не отговаря на действителността ([4]: карта I.7b). Наличието на същия мотивационен признак е картографирано още в съвременните европейски държави Беларус, Македония, Сърбия, Хърватия, Босна, Херцеговина, Черна гора, Албания и Гърция, където произходът му е гръцки, във Франция и в единични пунктове в Испания – с латински произход на разглежданото название ([4]: карта I.7b).

От тази голяма група мотивирани от приликата с пояс или колан имена със значение 'небесна дъга' най-широко разпространено в границите на българското езиково землище е названието *зунѝ* (*зѝна, зун'ѝ, сѝна, зона, зѝнѝ, зѝнке* и др.) и производните му *зунѝца* (*дзунѝца, зонѝца, зонка, зунка* и др.), *зѝненичка, зѝнѝца-бѝница, зѝнѝца-вѝница, узѝнѝца*. То е характерно за рупските, югозападните и западната част от балканските говори (в Казанлъшко, Габровско, Тревненско, Троянско, Севлиевско, южно от Павликени, Великотърновско, както и източно от Ловеч), както и за Босилеградско и още някои единични селища в Пиротско, Царибродско и Трънско, принадлежащи към крайните северозападни говори (напр.: *зѝнѝ* – Софийско; *зѝнѝца* – Ивайловградско; Елховско; Ардинско; Чепинско; Маданско; Гоцеделчевско; Разложко; Самоковско; Кюстендилско; Троянско; Ихтиманско; Щип, Дойран, Горно Броди, Сярско; *зѝнѝца-бѝница* – Златоград, Маданско; *зѝнѝца-вѝнѝца* – Габрово и Кръстополе, Ксантийско; *зѝнѝца-вѝница* – Кичевско; *зѝненичка // зѝнинка* – Черничино, Асеновградско; *зѝничка* – Аврен, Крумовградско; *дзунѝничка* – Воден, Елховско и мн. др. ([5]: к. 266; [6]: к. 279; [7]: к. 299; [8]: к. 376; [14] Божков 1986: к. 301; [16] Иванов 1972: к. 206)). Етимологически тя се извежда от гр. диал. ζούνη 'пояс' от ζώνη с редукция на коренната гласна ([9] БЕР 1 2007: 658), а под влияние на тур. *uzun* 'дълъг' (широко разпространен на балканска почва прякор, превърнал се дори във фамилно име у сърби и българи ([17] Толстой 1997: 185)) и появата на персонификация в имена като *бѝба зѝнка* (в единични селища северно от Сливен и в Сливово, Грудовско) в българските диалекти води до преход от разглежданото нарицателно към собственото име *Узѝнка // Узѝнѝца* със значение 'небесна дъга' (срв.: *бѝбѝ узѝнкѝ* – Домлен и Сърнегор, Карловско; Върбен, Пловдивско; *узѝнѝца* – Зарово, Солунско; *бѝба*

зѹнк 'е – Осиково, Девинско и др. ([5]: к. 266; [6]: к. 279; [7]: к. 299; [8]: к. 376; [14] Божков 1986: к. 301; [16] Иванов 1972: к. 206). Тук би следвало да се отбележи и още един интересен факт: в Ивайловградско са регистрирани подобни названия на дъгата, но с основен елемент *дѹница* (срв. *дѹница* – Горноселци, Ивайловградско; *дѹница-вѹница* – Орешино, Ивайловградско ([5]: к. 266)), които са получени чрез контаминация между съществителните *дѹгѹ* / *дѹгѹица* и *зѹнка* / *зѹница* от *зѹница-вѹница*, но при тях не може да се изключи и известен елемент на персонификация, т.е. влияние на собственото име *Дуница*, умалително от *Дуньо*, *Дунка*, *Дуня* и др. ([17] Толстой 1997: 201).

Съвсем закономерно, предвид разглеждания тип мотивация, в значителна част от българските диалекти като название на небесната дъга се появява и домашното име *пѹяс* (от стб. *пѹясъ*) с основно значение 'широка ивица плат, кожа или друга материя за препасване; колан, опас' ([12] БЕР 4 1999: 574–575). То се среща в южната част на балканските говори (в Панагюрско, Пазарджишко, Пловдивско, Карловско и Пирдопско) и в граничешите с тях тракийски (Старозагорско, Чирпанско, Тополовградско, Сливенско, Новозагорско, Грудовско), родопски (в Асеновградско и единични селища в Смолянско) и югозападни по тип (в Елинпелинско и източно от София) диалекти, както и в единични рупски и северозападни говори (напр.: *пѹяс* / *пѹясче* // *зѹница* – Вещица и Сливовник, Белоградчишко; *пѹяс* / *пѹясче* // *зѹница* – Бутим, Ливадища, Драмско; *пѹяс* // *лесѹчино плѹтно* – Долна Лъкавица, Драмско и др. ([5]: к. 266; [6]: к. 279; [7]: к. 299; [8]: к. 376; [14] Божков 1986: к. 301; [16] Иванов 1972: к. 206)). Обикновено номинациите, съдържащи лексемата *пояс*, са композити, подчертаващи принадлежността (най-често божествена) на въпросния обект от действителността (срв.: *гѹспод'оф пѹяс* – Кръстополе, Ксантийско; *на Св. Богородица пѹяса* – Райково, Смолянско; *бабѹн пѹяс* – Плетвар, Девинско; Лилково, Пловдивско; *бабѹн пѹяс* – Дукат, Босилеградско; *лесѹчи пѹяс* – Извор, Видинско и др. ([5]: к. 266; [6]: к. 279; [7]: к. 299; [8]: к. 376; [14] Божков 1986: к. 301; [16] Иванов 1972: к. 206)). Този вид названия кореспондират със слов. *Svete Marije p̃asæ*; сръб. шокавски диал. *bōžji pas̃ć*, *bōžji pásak*, *божѹи ñas*, чакавск. *božji pás*, враж. *rasac božji rojas*, *Marijin ras*, южно от Загреб *boži rasac*; хърв. *božji pás*; черногорск. *ñas светог Луке*; Украинско Закарпатие *бѹжий пѹяс*, прис. 'атѹйї Дѹви пѹяс и единични пунктове в Полесието *пѹяс* успоредно с *рѹдуга*, *пѹя́ска* и *пѹясніца*, *пѹяс Бѹжойї мѹтери*, *ñas на нѹб'е– в'асѹлка вѹду б'ерѹ*; рум. обл. Марамуреш *пояс божий*; белорус. *пай́ас* (*бѹжи пай́ас*, *харѹший пай́ас*) // *рѹдуга*; изт. литовски *dievojuosta* (букв. 'божий пояс') и *malonesjuosta* (букв. 'хубав пояс'); югоизточнолатв. *dievajosta* ([17] Толстой 1997: 181–184). В североизточната част на българското езиково землище, в Белене, за назоваване на небесната дъга служи кореспондиращото с *пояс* субстантивирано име *пѹясна* ([6]: к. 279).

В границите на българската езикова територия, макар и с по-ограничен ареал на разпространение, функционира и няколко названия на разглежданото оптично и метеорологично явление, образувани от други лексеми с основно значение 'пояс'. Първата от тях – *òнас* – е от домашен произход (от праслав. **a-pajāsъ* с изпадане на *j* и контракция на *aā* > *ā*, в сръбхрв. *opac*; слов. *opás*; струс. *opacъ*, рус. *òнас*, укр. *opáсок*; чеш. *opasek*; пол. *opaska* ([10]: 896) и е регистрирана в архива на ЕЛА, макар да не е отбелязана в картата, а втората – *прèнаска* – има същия корен и същата семантика, но пунктовете, в които се среща, не са част от мрежата на международния атлас (срв.: *òтъс* – Тутраканско; *прèнаска* – Севернософийско, Сливнишко и Западносвогенско и др. ([6]: к. 279; [7]: к. 299).

В българските диалекти като названия на небесната дъга функционира и още няколко думи с идентичен с вторичните номинации с основно значение 'пояс' мотивиращ признак, които в основното си значение назовават също пъстроцветни обекти от действителността, опасващи по един или друг начин човешкото тяло. Друга обединяваща ги черта е фактът, че независимо дали са фиксирани в архива на ЕЛА, или не, те не присъстват на картите, отнасящи се за разглежданото явление.

Най-близо до описаната по-горе група думи със семантика 'пояс' стои лексемата *потèглица*, произлизаща от домашния гл. *тèгля* 'дърпам, опъвам; приближавам, привличам; влача, карам към себе си', и с първо значение 'лисиците на волската кола' ([13] БЕР 5: 885–886), която обаче в Годечко означава 'тъкан разноцветен колан', а от тук названието лесно се прехвърля и върху небесната дъга (срв.: *потèглиць* – Браковци, Годечко; *потèглица* – северно от Сливница ([3]; [7]: к. 299)). Също такива названия на дъгата, регистрирани в архива на ЕЛА, са *фута* (от тур. *futa* 'престилка' ([17] Толстой 1997: 198)), характерно за Стрижба и Тихомир, Крумовградско, и *тканица* (с дом. произход), срещащо се в преобладаващата част от крайните северозападни говори (напр.: *тканица* – Трекляно, Кюстендилско; *сканица* – Сушица, Добри дол и Габрешевци, Кюстендилско и др. ([3]; [14] Божков 1986: к. 301)), което пък логично води до появата и на съществителното *платно* в значение 'небесна дъга' в българските диалекти, макар подобни форми да не са регистрирани в архива на ЕЛА (срв.: *платно* – чечки и смолянски говор; *лесичино платно* – чечки говор; *бабину платну* – Смолянско; *бòгуву платно* – Ардинско; Смолянско; *лисичено платно* – Гоцеделчевско и Смолянско и др. ([5]: к. 266).

Към тази група номинации на дъгата в българските диалекти следва да се причислят и думи като *байрак* (с осн. знач. 'знаме' от тур. *bayrak* ([9]: 27) и *дъмга* (с осн. знач. 'петно, оцветяване' от тур. *damga* ([9]: 317)), които, макар да нямат отношение към човешкото облекло, имат мотивиращ признак прилика по пъстрота и оцветеност (напр.: *байрèк*' – Лимец, Малък Девисил и Девисилово, Крумовградско; *лисичашти байрèк*' – Девисилица, Крумовградско; *дъмгъ* – западно от Елена; Раково, Сливенско;

дъмгà – южната част на същинските северозападни говори и най-северните югозападни говори във Видинско, Берковишко, Монтанско, Врачанско, Ботевградско, Южномездренско, Етрополско, както и единични селища в Ломско, а също и крайните западни балкански говори южно от Ловеч и Тетевен, които граничат с тях ([5]: к. 266; [6]: к. 279; [7]: к. 299; [8]: к. 376; [14] Божков 1986: к. 301; [16] Иванов 1972: к. 206)).

Във втората публикувана в ЕЛА мотивационна карта, отнасяща се до митологичните мотивации, българската езикова територия е обозначена като принадлежаща единствено към ареала на разпространение на антропоморфни названия, в основата на които са залегнали картографираните в ЕЛА мотивиращите признаци: приликата на разглежданото оптично явление с въже / лента или гаданията за плодородие. Те се картографират и на териториите на съвременните държави Косово, Северна Македония, Турция, Гърция и Азербайджан ([4]: к. I.9d). Както ясно проличава от приведените дотук примери обаче, това далеч не отговаря на истината. Така например български названия със значение 'дъга' от типа *лесичашти байрѐк'* (Девисилица, Крумовградско), *лесичино платно* (чечки говор), *лесичи пòяс* (Извор, Видинско), *мѐчка се жени* (Връдловци, Станинци и Бърля, Годечко), *мечка се жени* (Ниш, Зайчар), *тканѝца се òка на мѐчка* (Чепърлинци, Сливнишко), *òблако вода пѝе* (Костурско, Леринско) и подобни би следвало да се включат в съществуващата в ЕЛА категория зооморфизъм и пряко кореспондират с вярванията, свързани със слепия дъжд, при имена като *тѝгà Гѝца* (Оман, Елховско), *баà Гѝца* (Дряновец, Разградско), *Вѝла Гѝца* (Ивански, Шуменско), *баба зѝнка* (Сливенско, Грудовско), *бабѝ узѝнкѝ* (Карловско, Пловдивско), *узѝница* (Солунско), *баба зѝнк'е* (Девинско), *бабину платну* (Смолянско), *бабѝн пòяс* (Девинско, Пловдивско), *дѝница / дѝница-вàница* (Ивайловградско), *богородичен пòяс* би следвало да се картографират в съществуващата в ЕЛА категория: персонафикация, подкатегория: женски образ в различни негови проявления (Богородица, старица, вещица, мома и др.), а имена като *божилак / божилок / божило // божурлок / божурок* (българските говори в географската област Македония), *гòспод'оф пòяс* (Ксантийско); *òдгува платно* (Ардинско; Смолянско); *на Св. Богородица пòяса* (Смолянско; Босилеградско) би следвало да се включат в съществуващата в ЕЛА категория: езическия антропоморфизъм (старец, бог, божествени оръжия) и християнските религиозни вярвания (вж. по-горе).

Освен това следва да се подчертае, че названия на дъгата от типа *вино-жито*, *вино-ракѝя* далеч не са разпространени само в българските говори в границите на територията на днешната Република Северна Македония, но и у нас, при това не само в западните, но и в мизийските говори, които са североизточни по тип (срв.: *жито и вино* – Тетовско; *вѝно и ракѝя и оцѝт* – Кумановско; *вѝно-жито* – Скопско; *виножито // вѝно-жито // мòе вѝно, мòе жѝто // Моѝе вино, ново жѝто* – Велеско;

винò-житò // *вино-житò* – Битолско; *вино-житò* – Перивол, Кюстендилско; Чепинци, Софийско; Осиковица, Ботевградско; Койнаре, Белослатинско; Дерманци, Луковитско; Тръстеник и Обретеник, Русенско и Добротица, Силистренско ([2]; [17] Толстой 1997: 196–197)). Появата им се дължи на разпространения у нас обичай по цветовете на дъгата да се гадае за бъдещия урожай, като всеки цвят съответства на определена култура и когато ширината на цветовете му лента бъде по-голяма, отколкото на останалите, това означава че реколтата от съответния посев или насаждение ще бъде богата (вж.: *моё вино, моё жито /дъгата/ ако ет пъдеке цървено, за от първин коа ке излезит, пъдеке гроз'е ке се рòдело во тоа лето; а пак ако е пъдеке зèлено, пъдеке жто ке се рòдело* – Прилеп ([2]; [17] Толстой 1997: 214–215)) или, в случая с *вино-ракия*, на вярването, че когато се появи небесна дъга, ще има изобилие от тези два вида алкохолна напитка. В Охридско пък считат, че ако повече от три години не се появи „*житò-вино*“, потоп ще стане ([2]; [9]: 149).

Нещо повече, в границите на българската езикова територия се срещат и редица други названия на дъгата, тясно свързани с народните вярвания, които напълно са пропуснати в процеса на картографиране. Част от тях попадат като разпространение в мрежата от пунктове за проучване на ЕЛА. Вече бе отбелязано по-горе, че имена на дъгата от типа *мечка се жени* са свързани с митичния образ на „слепия“ дъжд, когато едновременно вали и пече слънце и невъзможното става възможно. Изключително интересно е и съществителното *гàта*, функциониращо със семантика 'дъга' в лексикалната система на с. Медово, Старозагорско, тъй като неговият произход се извежда от домашния по произход глагол *гàтам* (стб. гатати), означаващ 'нареждам какво ще се случи през годината, предричам' ([9]: 232), което директно препраща към споменатия по-горе български обичай разглежданото метеорологично и оптично явление да се наблюдава, за да се гадае по него за реколтата.

Друга група названия на дъгата, имащи отношение към митология, не са картографирани в посветената на този въпрос карта на ЕЛА, тъй като имат скромен ареал на разпространение в границите на българската езикова територия (предимно в западнорупските говори и в диалектите на единични селища, принадлежащи към същинските югозападни или подбалканските говори). Такава е например думата *звоника* (*звонница*), регистрирана със значение 'небесна дъга' в разглеждания ареал (срв.: *звоника* // *звонница* – в единични пунктове в Петричко, Гоцеделчевско и Разложко; *зорница* // *звонница* – Разложко и Голешово, Санданско ([7]: к. 299)). Нейната основна семантика е 'жълт кантарион – *Nuregicum perforatum*', а мотивацията да се назове с нея този вид билка е приликата на цветчетата на растението с камбана, която, според поверието, звъни, за да прогонва злите духове. Освен чрез билки или определени звуци (звън на камбана / звънец, кукуригане и подобни), българите вярват, че злите духове могат да бъдат прогонени и от просветляването на утрото в

небето. Именно в комбинирането на тези традиционни вярвания трябва да се търси мотивацията за пренасянето на названието *звоника* (*звонница*) върху небесната дъга. От една страна формата ѝ на полукръг наподобява камбана, а освен това тя се появява, когато тъмните дъждовни облаци се разсейват и проблясва слънцето в края на дъждовната буря, което много наподобява съмването. Същият тип мотивация за разширяването на значението му и със семантиката 'небесна дъга' се открива и при съществителното *дзвѣнка*, чрез което се назовава разглежданото оптично явление в с. Изворово, Чирпанско ([2]). Просветляването, наподобяващо съмване, което съпътства появата на дъгата в края на дъжда, става причина в с. Годлево, Разложко, тя да бъде наричана *зурница* по името на утринната звезда, предвещаваща настъпването на деня, като в случая отново става дума за домашна лексема (произл. от *зорà* 'утринна румена светлина; ранно утро' ([9]: 654)), чиято семантика се разширява.

Последната група названия на дъгата, която остава напълно извън картографиране в ЕЛА, отразява същността ѝ на пъстроцветна небесна арка. При това се забелязва предпочитание към зеления цвят (срв. *зелѣнка* – Елешница, Разложко; Кривина, Софийско; Калугерово, Ботевградско; *зѹница* // *зелѣнка* – Продановци, Самоковско; *червѣнка-зелѣнка* – Василица, Ихтиманско; Смолско, Пирдопско ([2]; [7]: к. 299; [8]: к. 376; [9]: 632)). Причината за това вероятно се открива във факта, че в българското езиково землище с названието *зелѣнка* / *зелѣника* обичайно се назовават различни вечнозелени растения, чиято устойчивост на студ и способност да запазват листата си дори през зимата прави впечатление на човека от най-дълбока древност, което пък води до това на част от представителите на този тип флора (чимширът например) да се приписват магични свойства, включително за прогонване на нечисти сили. Това, отново в комбинация с митичния момент на просветляването като край на злото, е вероятният мотивационен признак, стоящ в основата на разглежданите названия на дъгата.

В заключение следва да се подчертае, че богатството на българската лексика проличава особено ярко при названията на небесната дъга. Различни наименования, при това често много повече от две, на разглежданото оптично и метеорологично явление се срещат не само в рамките на съседни диалекти от един и същи тип, но дори и в границите на едно селище. Това прави тяхното обобщено представяне чрез средствата на лингвогеографията изключително предизвикателство. Ето защо не буди учудване фактът, че такова разнообразие от назоваващи небесната дъга лексеми и мотивационни признаци, откриващи се в основата им, не е представено в пълнота в ЕЛА. Причината за това е както в стремежа за обобщаване на информацията от огромна географска територия, типична за този международен атлас, така и в скромния брой пунктове, с които е представена България. От друга страна, така публикуваните карти оставят у читателя, който не е българист, много грешно впечатление, защото,

въпреки че на практика у нас се откриват всички фиксирани в европейски мащаб мотивации, ориентирани към митологията например, картографирана е само една. Тази статия има за цел да коригира именно това.

Литература

- [1] Алинеи 1988: Алинеи, М. О названиях радуги в Европе (карта 17 Лингвистического атласа Европы). В: *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1983*. Наука: Москва, 1988, с. 104–117.
- [2] Архив 1: *Архив за Български диалектен речник* към Секцията по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.
- [3] Архив 2: *Архив за Европейски лингвистичен атлас* към Секцията по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.
- [4] Атлас 1983: *Atlas Linguarum Europae (ALE)*. Cartes. Volume I. Premier fascicule. VanGorcum: Assen, 1983.
- [5] БДА 1 1964: *Български диалектен атлас. Югоизточна България*. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив). София: БАН, 1964.
- [6] БДА 2 1966: *Български диалектен атлас. Североизточна България*. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив). София: БАН, 1966.
- [7] БДА 3 1975: *Български диалектен атлас. Югозападна България*. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив). София: БАН, 1975.
- [8] БДА 1981: *Български диалектен атлас. Северозападна България*. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив). София: БАН, 1981.
- [9] БЕР 1 2007: *Български етимологичен речник*. Т.1: А–З. София: Проф. М. Дринов, 2007.
- [10] БЕР 2 1986: *Български етимологичен речник*. Т. 3: крес – минго. София: Проф. М. Дринов, 1986.
- [11] БЕР 3 1995: *Български етимологичен речник*. Т. 4: минго – падам. София: Проф. М. Дринов, 1995.
- [12] БЕР 4 1999: *Български етимологичен речник*. Т. 5: падѐж – пуска. София: Проф. М. Дринов, 1999.
- [13] БЕР 5 2010: *Български етимологичен речник*. Т.7: слѐво – терясвам. София: Проф. М. Дринов, 2010.
- [14] Божков 1986: Божков, Р. *Български диалектен атлас. Северозападните български говори в Царибродско и Босилеградско*. Част 1. Карти. Част 2. Статии. Коментари. Показалци. София: БАН, 1986.
- [15] Василева 1972: Василева, Л. *Българско словно богатство*. София, 2009.
- [16] Иванов 1972: Иванов, Й. *Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония*. Т. 1. *Драмско, Сярско, Валовицко и Зиляховско*. Част 1. Карти. Част 2. Статии. Коментари. Показалци. София: БАН, 1972.
- [17] Толстой 1997: Толстой, Н. И *Избранные труды*. Т. 1. Славянская лексикология и семасиология. Языки русской культуры. Москва, 1997, с. 520.